

DERLEME / REVIEW

COVID-19 Pandemisi ve Hemşireler için Etik Sorunlar*COVID-19 Pandemia and Ethical Problems for Nurses*Esra AKIN PALANDÖKEN, Prof. Dr.

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Hemşirelik Esasları Anabilim Dalı

Kabul tarihi/Accepted: 25.05.2020**İletişim/Correspondence:****Esra AKIN PALANDÖKEN** İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Çiğli/İZMİR**E-posta:** esraakinpalandoken@gmail.com**Özet**

Dünya'nın hiç beklemediği bir anda yüz yüze geldiği COVID-19 pandemisi, Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaleti Wuhan kentinde bildirilen ilk vakalar ile yaşamımıza girmiştir. Ortalama olarak beş aydır her gün artan hasta ve ölüm sayıları ile bireylerin, toplumların hayatlarında ciddi değişimlere neden olmuştur. Sağlık sistemini ve sağlık bakım profesyonellerini de derinden etkileyen bu süreçte hemşireler de etik sorunlarla sıklıkla karşılaşmaktadırlar. Bu etik sorunlar; "hemşirelerin, hastaların, meslektaşlarının ve ailelerin güvenliği", "kısıtlı kaynakların dağıtımı" ve "hemşirelerin hastalar ve aileleri olan ilişkilerinin değişen doğası" kapsamında ele alınabilir. Hastanın doğrudan bakım vericisi olan hemşirelerin yaşadığı/yaşayabileceği etik ikilemleri nedenleri ile özetleyen bu makalenin COVID-19'un var olma sürecinin önümüzdeki günlerde de devam edeceği düşünüldüğünde konuya ilişkin bir bakış açısı geliştireceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, hemşire, etik sorun.**Abstract**

The COVID-19 pandemic, which the world faced at a very unexpected moment, entered our lives with the first cases Wuhan, China's Hubei province in December 2019. It has caused serious changes in the lives of individuals and communities with the increasing number of patients and deaths every day for an average of five months. In this process which deeply affects the health system and health care professionals, nurses frequently encounter ethical problems. These ethical issues can be addressed within the context of "safety of nurses, patients, colleagues and families", "distribution of limited resources", and "changing nature of nurses' relationships with patients and their families". It is believed that the present article, summarizes the ethical dilemmas experienced by the nurses, will provide a perspective on the issue considering that the presence of COVID-19 will continue in the coming days.

Keywords: COVID-19, nurse, ethical issue.**Giriş**

Dünyamız 16.yüzyıldan itibaren 10-50 yıl arasında değişen aralıklarla şiddeti ve etkisi değişerek, tekrarlanarak günümüze kadar gelen pandemilere maruz kalmıştır ("Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı", 2019). Pandemi, dünyada birden fazla ülkede veya kıtada, çok geniş bir alanda yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara denmektedir. Enfeksiyondan korunma ve kontrol önlemlerini uygulayarak enfeksiyonun toplumda yayılmasını azaltmak ve böylece enfekte olacak kişi sayısını ve pandemi nedeniyle ortaya çıkacak vakaları azaltmak önemlidir. Yayılma hızına ve insan sağlığı üzerindeki etkisine bakıldığında genel çapta koruyucu önlemlerin artırılmasını sağlamak adına Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 11 Şubat 2020 tarihinde bu salgın COVID-19 salgını pandemi olarak ilan edilmiştir. (Öncü & Kasap, 2020).

COVID-19, Çin Halk Cumhuriyeti'nin, Hubei Eyaleti Wuhan şehrinde ilk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde ortaya çıkmıştır. Coronavirus'ler (CoV), soğuk algınlığından Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS-CoV) ve Ağır Akut Solunum Sendromu (Severe Acute Respiratory Syndrome, SARS-

CoV) gibi daha ciddi hastalıklara kadar çeşitli hastalıklara neden olan büyük bir virüs ailesidir. COVID-19 ise daha önce insanlarda tanımlanmamıştır. Ortaya çıktığı andan itibaren neden olduğu sonuçlar ve küresel düzeyde oluşturduğu tehditlerden bağlamında dünyanın gündemine oturmuştur. Dünya Sağlık Örgütü tarafından Mart ayı verileri doğrultusunda COVID-19 pandemisi sebebiyle ölüm oranının %3.4 olduğu, bu ölümlerde vakaların 2/3 oranında erkek, 1/3 oranında kadın olduğu belirlenmiştir. Dünya genelinde COVID-19 hastalığı sebebiyle, Mayıs ayı verileri doğrultusunda 4.518.074 olgunun enfekte olduğu, 307.825 kişinin ise hastalık sebebiyle hayatını kaybettiği raporlanmıştır (Üstün & Özçiftçi, 2020).

Salgınlar dünya tarihinde yönetim ve yaşam değişikliklerine yol açan ve global etkileri olan sağlık olaylarıdır. En büyük çapta yaşanan örnekleriyle bu etkileri görmek mümkün olmuştur. Tarihteki salgınlar, beslenmeden mimariye ve hatta imparatorlukların yıkımına kadar birçok konuda yeni gelişmelerin nedeni kabul edilmiştir.

Örneğin; Avrupa, Avrasya ve Kuzey Amerika kıtalarında tam rakam bilinmemekle birlikte 1300'ler de İtalya'da yaşanan Kara Veba (Black Death) yüzünden 75-125 milyon kişi hayatını kaybetmiştir. Bu salgın sonuçları ve etkileriyle Avrupa'nın en büyük salgını olarak kabul edilmektedir. Salgın sosyal, ekonomik ve siyasal etkileri sebebiyle Avrupa'da feodalizmin çökmesinde temel etken olarak değerlendirilmektedir ("COVID-19 Küresel Salgın Değerlendirme Raporu", 2020). Dünya'nın COVID-19 salgınına karşı hazır olmaması, tedbirlerin alınmasında gecikmelerin yaşanması üstelik hastalığın bulaşma hızının çok yüksek olması sebebiyle epidemik yayılımın pandemiye dönüşmüş ve küresel bir sorun haline gelmiştir. Bu durum ülkelerin COVID-19 nedeni ile tıbbi, sosyal, mesleki, politik, ekonomik, etik ve ahlâki sorunlar yaşamalarına neden olmaktadır (Üstün & Özçiftçi, 2020). Küresel düzeyde yaşanan etik sorunlar ile sıklıkla sağlık profesyonelleri karşılaşmaktadır. Hastanın primer bakım vericisi olan hemşireler ise COVID-19 pandemisinde yaşanan bu sorunlar nedeni ile sıklıkla etik ikilemlere maruz kalmaktadırlar. Bu makalede, COVID-19 pandemisi özelinde hemşirelerin deneyimledikleri etik sorunlar nedenleri ile ele alınmıştır.

"COVID-19 pandemisi küresel düzeyde sağlık alanı içerisinde önemli etik sorunlara yol açmıştır"

COVID-19 Pandemisi ve Etik

Pandeminin tüm süreçlerinde farklı boyutlarda pek çok kritik etik sorun ortaya konmaktadır. COVID-19 pandemisinde ise sıklıkla; "ilacın bulunması, bulunduğu takdirde kimlerin öncelikli olarak ilaca ulaşabileceği, yoğun bakım ünitesi yatakları gereksinimi karşılayamadığında, sınırlı kaynakların adil kullanımı açısından bunların öncelikli olarak kimlerin kullanımına açılacağı, COVID-19 tanısı almış hastalara bakım veren sağlık çalışanlarının kendi sağlıklarını ve ailelerinin sağlığını riske atmayacak şekilde ne gibi sorumluluklarının olacağı, COVID-19 şüphesi olan bireylerin takibinin nasıl yapılacağı, izolasyon, karantina ve sosyal uzaklaştırmanın ölçütlerinin etik normlar göz ardı edilmeden nasıl belirleneceği, ülkelerin birbirlerine karşı küresel düzeyde COVID-19 pandemisinin yönetsel planlamasında ve gereksinimlerin karşılanmasında hangi sorumluluklarının olacağı" soruları etik sorunların başlıklarını oluşturmuştur (Büken, 2020; Huxtable, 2020). Bu bağlamda ortaya çıkan etik ikilemler hükümetlerin ve sağlık liderlerinin gündemini oluşturmaktadır. Bu etik ikilemler karşısında kişilerin, sağlık çalışanlarının ya da hükümetlerin, karar vericilerin önceliği olmalı mıdır? Hükümetler ve sağlık liderleri, ilgili sorunlara karar verirken ardındaki etik ilke ve değerleri toplumla paylaşmalıdırlar. Bu doğrultuda, COVID-19 pandemisinin yönetiminde ortaya çıkabilecek olan krizler yönetilmiş, iş birliği ve güven sağlanmış olacaktır. Dolayısıyla etik COVID-19 pandemik planına dâhil edilmelidir (Büken, 2010).

"Etik sorunların çözümünde, etik ilkelere dayalı çözümleri ortaya koyabilmek oldukça önemlidir"

Biyomedikal etik kapsamında kabul edilen yararlılık, adalet, zarar vermeme, özerklik, gizlilik ilkeleri pandemik etik tartışmalarının da temelini oluşturmaktadır. COVID-19 pandemisinde, sağlık hizmetinin dağıtımında

temel amaç, en çok sayıda hastaya, beklenebilecek en büyük iyiliğin/yararın temin edilmesidir. Temel nokta ise "tıbbi yönden en çok yarar" elde edecek hastayı seçmek olabilir. Yanı sıra ise; tüm gruplar için "adaletli yaklaşımın" gerekliliği ve dolayısıyla hizmete ulaşma bakımından herkesin olabildiğince adil bir şansa sahip olmasının sağlanması bağlamında adalet diğer önemli bir etik ilkedir. COVID-19 pandemisinde "adalet" ve "yararlılık" etik ilkeleri birbiri ile çatışmaktadır. Adil tedavi, sadece benzer tedaviyi gerektirmez, belirli kişilerin belirli gereksinimleri çerçevesinde, gerekli olduğunda farklı tedaviyi de gerektirir. Uygulamadaki sorun ise, sağlık hizmetlerindeki sınırlı kaynakların nasıl paylaşılacağı, doğru paylaşılabilmesi için uygun ve kesin ölçütler olup olmadığıdır. Bireyin özerkliğine saygı ilkesi bağlamında sağlık çalışanının hastasının mahremiyetine, gizliliğine saygı göstermesi, bilgilendirmeden uygulama yapmaması, dürüst davranması, gerçekleri söylemesi, hastanın yararına olduğunu düşünse dahi aydınlatılmış onamını almadan tanı ve tedaviyi yürütmemesi önemlidir. Gizlilik ilkesi doğrultusunda da hastanın sırları kişinin izni olmaksızın başkasına açıklanmamalıdır. COVID-19 sürecinde de yaşamı tehdit eden bir durum ile karşı karşıya kalınmadığı sürece kişisel nitelikteki bilgilerinin "mahremiyeti" korunmalıdır. Ancak, bu pandemi sürecinde bilimsel bir rapor için, sonuçların kişisel veriler halinde belirtilmesi gerekiyorsa, kişilerin onayı alınarak bilgi paylaşımı gerçekleştirilebilir (Büken, 2020).

COVID-19 ve Hemşireler İçin Etik Sorunlar

Hemşireler en büyük küresel sağlık işgücüdür (World Health Organization, 2020). COVID-19 pandemisi ile savaşta hemşireler diğer sağlık çalışanları gibi cephede yerlerini almışlardır. Ancak hemşirelerin ve diğer sağlık çalışanlarının cephedeki güvenliğinin sağlanması, genel sağlıklılık ve iyilik hallerinin sürdürülmesinde bazı riskler oluşmuştur. COVID-19 pandemisine bağlı oluşan bu yeni koşullar altında çalışılması istendiğinden ilgili durum bir etik endişe kaynağı olmuştur. Hemşirelerin sağlık hizmeti sunumları sırasında yetersiz korunması hastalara verecekleri bakım görevinin kapsamında profesyonel ve etik sorunlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu etik sorunlar; "hemşirelerin, hastaların, meslektaşlarının ve ailelerin güvenliği", "kısıtlı kaynakların dağıtımı" ve hemşirelerin hastalar ve aileleri olan ilişkilerinin değişen doğası kapsamında ele alınabilir (Morley, Grady, McCarthy & Ulrich, 2020).

Uluslararası Hemşireler Konseyi'nin ve Amerikan Hemşireler Derneği'nin 2015 yılında yayımladıkları etik kodlarında, hemşirelerin birincil görevini, hastaya, aileye veya topluluğa hemşirelik bakımını vermek olarak belirlemiştir. Yanı sıra; Amerikan Hemşireler Birliği Etik Kodlarında hemşirelerin kendi sağlık ve güvenliklerini geliştirmekle yükümlü olduklarını da belirtmiştir (American Nurses Association, 2015). Tüm bunlar doğrultusunda hemşireler kendi yükümlülükleri ile sağlık sistemlerindeki yetersizlikler arasında kendilerini ve sevdiklerini koruma hakları ve görevleri ile tutarlı şekilde bu süreci yönetme durumları ve de sorumlulukları olan hastalara bakım yapma ekseninde bir denge oluşturmaya çalışmaktadırlar. Bu ilişkisel bağlamda, hemşireler hem kendi kişisel güvenlik önlemleri (gerekli kişisel koruyucu ekipmanların temin edilmesi) ile ilgili hem de COVID-19'u sevdiklerine iletme endişesini yaşamaktadırlar.

Hemşireleri bu süreç içerisinde bırakmak ve hastalara etkin bakım sağlamalarını istemek daha uzun süreli ve nitelikli hemşirelik bakımı sağlama yeteneklerini riske atmaktadır. Tam da bu noktada hemşirelikten beklenen orantısız bir özgeciliktir (Morley vd., 2020). Koruyucu ekipmanların sağlanmadığı ya da gerekli ölçekte sağlanmadığı durumlarda hemşireler hastaların bakım ve tedavisini reddetme/reddetmeme etik ikilem yaşayabilirler. Buna karşın, hemşireler bir hastanın acı çekeceği, klinik olarak kötüleşeceği veya ölebileceği gerçeğiyle karşı karşıya kaldığında mesleki etik ilkelerini göz önüne aldığında tedaviyi reddetme veya geciktirme kararı almayacaktır. Bir yandan da bazı araştırmacılar "Gönüllülük Modelinin" kullanılması ile pandemi ile mücadelede bir "katılma" sürecinin benimsenebileceğini de önermektedir. Potansiyel gönüllülerin, üstlenecekleri riskler olasılığı ve benimseyecekleri roller hakkında tam bilgi sağlanarak, sağlık hizmetinin temel görevini yerine getirmek için yeniden gönüllüler ekseninde hemşirelerin görev dağılımının yapılabileceği belirtilmektedir. Bu sağlanırken de etik değerlerden alturizm doğrultusunda hemşirenin gönüllü olmasına izin verilir. Diğer bir alternatif olabilecek model ise COVID-19 pandemisi sürecinde herkesin yeniden rastgele seçim yöntemi ile klinik çalışma alanlarını belirlemek olabilir. Böylelikle de eşitlik etik ilkesi sağlanmış olacaktır (Dunn, Sheehan, Hordern, Turnham & Wilkinson, 2020).

Hemşireler COVID-19 pandemisinde kaynakların adil dağıtım sürecinde etik ikilem ile yüz yüze gelmiştir. Herhangi bir sağlık krizinde veya acil durumda, hemşireler her zaman hastaları için en iyi bakım hedeflerine ulaşmaya öncelik verirler. Ancak, COVID-19 ile hemşirelerden hasta seçimi yapmaları ve bu yönde bakım alacak grupları belirlemeleri istenmiştir. Bu bağlamda aslında etik ikilemi ortadan kaldıracak olan bakım önceliği konusunda uluslararası bir standart belirlemektir Özellikle yoğun bakım ünitelerinde yatak kapasitesinin etkin kullanımı, solunum destek cihazlarının adil dağıtım konularında etkin bir yaklaşım belirlenmelidir. Tüm bunlarda amaç; zamanla yarışılan acil durumlarda karar almada tutarlılığı sağlamak, bireysel karar verme yükünü ortadan kaldırmak ve hemşirelerin yasal yükümlülükleri ile adalet, eşitlik temel etik ilkelerine bağlı kalmalarını sağlamaktır (Institute of Medicine, 2012; National Academies of Sciences, 2020). COVID-19 tanısı alan bazı hastaların yaşamlarını sürdürmeleri için yoğun bakım ünitelerine ve mekanik ventilasyon desteğine ihtiyaç duydukları düşünülürse özellikle yoğun bakım ünitesinde görev yapan hemşirelerin yarar/zarar dengesini sağlamada doğru karar verici noktada olmaları için yönlendirici etik rehberlere de ihtiyaçları mevcuttur (Leider, DeBruin, Reynolds, Koch, & Seaberg, 2017). Üstelik hemşirelerin COVID-19 pandemisi nedeni ile artan ve değişen rolleri de söz konusudur. Yanı sıra da her hemşire mesleki yılı ve deneyimi nedeni ile ilgili pandemi sürecinde istendiği ölçüde doğru yönetim yapamamak ile yüz yüze gelebilir. Tüm bunlar düşünüldüğünde; hemşireler arasında da etkin bir triyaj yönetiminin yapılabilmesi etik ikilemlerde de doğru etik kararların verilebilmesi açısından önem arz etmektedir (Berlinger vd., 2020; Fourie, 2017). Hemşire-hasta oranlarının da doğru yönetilmesi özellikle acil durumlarda müdahale edilebilecek olası artışa bağlı COVID-19 vakalarının iyilik halinin sağlanması için oldukça önemlidir (HSJ Swine Flu, 2009; National Health

Service, 2020). Çünkü biliyoruz ki hemşire sayısı hastaların bakım sonuçlarını etkilemektedir (Aiken vd., 2012; Aiken vd., 2017).

Hemşireler ve hastalar arasında her zaman bir güven ilişkisi olmuştur. Ancak, bir anda karşılaşılan ve bilinmeyen COVID-19 pandemisinde yaşanan sorunlar hemşire-hasta-ailesi üçgenindeki profesyonel ilişkiyi etkilemiş, olması gerektiği ölçekte sürdürülememesine neden olmuştur (Berlinger vd., 2020). COVID-19 pandemisi sırasında, birçok insan sevdiklerinden ayrı olarak ölüyor ve yaşam sonu konuşmaları telefonla veya solunum destek cihazlarının görüntüsünün altında gerçekleşiyor. Hemşireler için saygın ölüme aykırı olarak düşünülen bu senaryoların içinde yer alıyor olmak bir etik ikilem nedeni oluşturmaktadır (Gray, 2020).

Sonuç

COVID-19 pandemisi ile küresel düzeyde benzeri görülmemiş bir kriz yaşanmaktadır. Dünyada artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağını tüm insanlık bilmektedir. Tüm bireyleri, toplumları, ülkeleri derinden sarsan ve çoklu boyutlarda etkileyen bu süreç aynı zamanda bir insanlık dersidir. İnsanlığa birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Tabi bu sorunlar mesleklerin hem işleyişini hem de meslek üyelerinin çalışma koşullarını da etkilemiştir. Uzmanlıkları, bilgi ve becerileri ile sağlık sistemine yön veren hemşireler bugün pandemi nedeni ile birçok sorunla ve de etik ikilemler ile karşı karşıya kalmışlardır. Hemşirelerin ilgili etik sorunlara yönelik doğru etik karar verme adımlarını gerçekleştirebilmeleri için uluslararası düzeyde COVID-19 pandemisine yönelik etik rehberlerin oluşturulması gerekmektedir.

"Derleme, deneyimlenen etik ikilemleri farklı perspektiften irdelemesi nedeniyle özgündür"

Alana katkı

Bu derleme, COVID-19 pandemisinin hemşireler ekseninde yarattığı etik sorunları nedenleri ve çözüm önerileri kapsamında ele almak ve farklı bir açıdan bu sürece bakabilmeyi sağlamak adına yazılmıştır.

Çıkar Çatışması

Bu makalede herhangi bir nakdi/aynı yardım alınmamıştır. Herhangi bir kişi ve/veya kurum ile ilgili çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Aiken, L. H., Cimiotti, J. P., Sloane, D. M., Smith, H. L., Flynn, L., & Neff, D. F. (2012). Effects of nurse staffing and nurse education on patient deaths in hospitals with different nurse work environments. *The Journal Of Nursing Administration*, 42(10 Suppl), 10.
- Aiken, L. H., Sloane, D., Griffiths, P., Rafferty, A. M., Bruyneel, L., McHugh, M., et al. (2017). Nursing skill mix in European hospitals: cross-sectional study of the association with mortality, patient ratings, and quality of care. *BMJ Quality & Safety*, 26(7), 559-568.
- American Nurses Association, (2015, January). Code of ethics for nurses with interpretive statements. Silver Spring, Maryland. Retrieved May 18, 2020, from <https://www.nursingworld.org/practice-policy/nursing-excellence/ethics/code-of-ethics-for-nurses/coe-view-only/>.
- Berlinger, N., Wynia, M., Powell, T., Hester, D. M., Guidry-Grimes, L. K., Watson, J. C., et al. (2020). Ethical framework for health care institutions responding to novel Coronavirus SARS-CoV-2 (COVID-19) guidelines for institutional ethics services responding to COVID-19. Retrieved May 18, 2020, from <https://www.thehastingscenter.org/wp-content/uploads/HastingsCenterCOVIDFramework2020.pdf>.

- Büken, N. Ö. (2010). Pandemi influenza ve etik. *Hacettepe Tıp Dergisi*, 41, 62-68.
- Büken, N. Ö. (2020). Salgın ve etik. <https://www.birikimdergisi.com/guncel/9999/salgin-ve-etik> Erişim tarihi: 19.05.2020.
- Dunn, M., Sheehan, M., Hordern, J., Turnham, H. L., & Wilkinson, D. (2020). 'Your country needs you': The ethics of allocating staff to high-risk clinical roles in the management of patients with COVID-19. *Journal of Medical Ethics*. Retrieved May 23, 2020 from <https://blogs.bmj.com/medical-ethics/2020/04/11/your-country-needs-you-the-ethics-of-allocating-staff-to-high-risk-clinical-roles-in-the-management-of-patients-with-covid-19/>
- Fourie, C. (2017). Who is experiencing what kind of moral distress? distinctions for moving from a narrow to a broad definition of moral distress. *AMA Journal Of Ethics*, 19(6), 578-584.
- Gray, N. (2020). Palliative Care in the Time of COVID: A Visual Essay. Retrieved May, 18, 2020, from <https://www.medscape.com/slideshow/palliative-care-6012838>
- Swine Flu (2009). Pandemic Flu: Managing demand and capacity in health care organisations (Surge). Retrieved May 18, 2020, from <https://www.hsj.co.uk/swine-flu/pandemic-flu-managing-demand-and-capacity-in-health-care-organisations-surge/5005098.article>
- Huxtable, R. (2020). COVID-19: Where is the national ethical guidance?. *BMC Medical Ethics*, 1, 21(1), 32.
- Institute of Medicine, Committee on Guidance for Establishing Crisis Standards of Care for Use in Disaster Situations (2012). Crisis standards of care: A systems framework for catastrophic disaster response. Washington, DC: National Academies Press. DOI: 10.17226/13351
- Leider, J. P., DeBruin, D., Reynolds, N., Koch, A., & Seaberg, J. (2017). Ethical guidance for disaster response, specifically around crisis standards of care: A systematic review. *American Journal Of Public Health*, 107(9), 1-9.
- Morley, G., Grady, C., McCarthy, J., & Ulrich, C. M. (2020). COVID-19: Ethical challenges for nurses. *Hastings Center Report*. Retrieved May 18, 2020, from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/hast.1110>
- National Academies of Sciences. (2020). Rapid Expert Consultation on Crisis Standard of Care for the COVID-19 Pandemic. Washington DC: National Academies Press.
- National Health Service. (2020). Coronavirus: Principles for increasing the nursing workforce in response to exceptional increased demand in adult critical care. Retrieved May 18, 2020, from <https://www.england.nhs.uk/coronavirus/>.
- Türkiye Psikiyatri Derneği (2020). Covid-19 pandemi sürecinde enfeksiyon riski ve psikiyatri açısından zorunlu tedaviler. <https://www.psikiyatri.org.tr/uploadFiles/54202016551-ZorunlutedavilerCOVID.pdf> Erişim tarihi: 18.05.2020.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (2019). Pandemi influenza Ulusal Hazırlık Planı. https://grip.gov.tr/depo/saglik-calislanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf. Erişim tarihi: 18.05.2020.
- Türkiye Bilimler Akademisi. (2020). COVID-19 Küresel Salgın Değerlendirme Raporu. <http://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/raporlar/T%C3%9CBA%20COVID-19%20Raporu%203.%20G%C3%BCncelleme.pdf>. Erişim tarihi: 18.05.2020.
- Üstün, Ç., & Özçiftçi, S. (2020). COVID-19 pandemisinin sosyal yaşam ve etik düzlem üzerine etkileri: bir değerlendirme çalışması. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(Supplement 1), 142-153.
- World Health Organization. (2020). State of the World's Nursing 2020: Investing in Education, Jobs and Leadership (Geneva: WHO, 2020). Retrieved May 19, 2020, from <https://www.who.int/publications-detail/nursing-report-2020>.